

RÉGÉSZETI DOLGOZATOK

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem

Régészeti Intézetéből

6
Ser. II. No. 1.

DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICAE

Ex Instituto Archaeologico Universitatis

de Rolando Eötvös nominatae

Budapest, 1972.

finds are closely connected to the circle of Trebenivvste.

In connection with Michalkowo we have to point out that for the time being we have no substantial reason for connecting this find to the Holihrad-Culture /suggested by Soviet investigations/ the find being unique and without any interrelation with the contemporary archaeological material of its environment.

Gábor Vékony

A későantik császári paloták alaprajzi típusának kialakulásához¹

A tetrarchia korától a császárt körülvevő szertartásrend lényegesen megváltozott². A császár-isten elképzelés a szertartásrendben egyre erősebben kihangsúlyozódott, és ezt a felfogást -külsőségeiben- a keresztény hitet valló császárok is átvették. A földi és égi szférák összemosódtak³. A kezdetben Sol Invictusként megjelenő császár kozmokrátor jellege lépett előtérbe⁴. A hatalmi jelvények és szimbólika köre tovább bővült, és a császárral kapcsolatban álló összes személyre is kiterjedt, az uralkodó életének és ténykedésének minden területén megmutatkozott. Már a IV. század elejétől általánosan sanctus-nak nevezték a császárt⁵ és lakóhelyét, a palatium-ot⁶ is. De a császár minden tartózkodási helye is palatiummá vált⁷. Kialakultak a liturgikus öltözetek, jelvények, a trón, a kyborion stb., melyek egyre fokozódó jelentőséget és szimbólikus értelmet nyertek⁸. A birodalom keleti felében a császár-liturgia tovább bővült, majd egyre merevebbé válva a birodalom pusztulásáig lényegében változatlanul fennmaradt⁹. Részletes előírások szabályozták a császári család életének minden területét, szigorú szertartásrend szabályozta a születés, a házasság, a halál és temetés, a koronázás, a kihallgatások rendjét¹⁰. Mindezek hatása az építészetben is megmutatkozott.

Az alábbiakban a későantik reprezentációs termek kialakulásához és alaprajzi jellegzetességeihez fűzők néhány észrevételt.

A IV.sz.-i paloták központi termének, a keresztény kultuszépületekhez hasonlóan két típusa figyelhető meg: a hosszahajós és centrális típus. Mindkettő előzményei már a korai császárkorban kimutathatók. Így a centrális diszterem vagy termek sora megfigyelhető Rómában, Nero palotájában¹¹, az aquincumi helytartói palotában¹², a saloniki

Galerius-palotában¹³, Constantinus kölni palotájában¹⁴, a centcellesi villaépületben, mely II. Constantius temetkezési helye lett¹⁵, az ephesosi helytartó ill. strategos palotájában¹⁶.

A most tárgyalandó hosszahajós tipust Sedlmayr jellegzetes IV.sz.-i típusnak tekinti¹⁷. Alaprajzi sajátosságai a következők: egyhajós, széles, a hosszahajóknál alig valamivel keskenyebb apsis-nyílású terem; általában, de nem minden esetben előcsarnokkal, és azelőtt perisztíliummal. Az előcsarnok gyakran szélesebb a bazilikális teremnél és így a mellette fekvő termekbe is biztosítja a bejárást. Hasonlóan a perisztílium is általában szélesebb a bazilikánál, és így a bazilika két oldalán elhelyezkedő helyiségeknek is előteréül szolgál /Ravenna, Theoderik palotája¹⁸, Löffelbach¹⁹, Piazza Armerina²⁰, a trieri aula²¹, Konz²², Konstantinápoly²³/. Ennek a típusnak a gyökerei az itáliai atriumos lakóházakra mennek vissza, amelyeknél az atrium tengelyében fekszik a ház reprezentatív helyisége, a tablinum²⁴: eleinte egyenes²⁵, de később elsősorban a villaépületeknél apsisos záródással /Baláca, Westenhofen, Tetingen, Soria, stb.../.

Kérdés, hogy a hatalmi művészetben ill. építészetben miért ezt az alaprajzi formát alkalmazták az uralkodók és magasállású tisztségviselők palotáinál. Ismert tény, hogy a III.sz. végére a nyitottabb, villaszerű császári palota egyre inkább zárt, erődszerű épülettömbbé változott²⁶. Hasonlóan ismert az állam és az adminisztráció militarizálódása is. A későantik császári paloták a római táborok alaprajzi sajátosságait követték²⁷, melynek tipikus példája Diocletianus split-i palotája. Az épületeket axialis rend jellemzi. Hossztengelyükben van a komplexus magja, legszentebb helyisége, a centrális vagy hosszahajós-apsisos trón-terem; ez a terem a palatium sacrum legbelsőbb terme, mely-

ben maga a trónon ülő uralkodó az élő bálványkép²⁸. Már a II.sz.-tól előfordul, hogy a császári palotát castrum-ként értelmezték²⁹. Mind a császári udvar, mind a helytartó palotáját főhadiszállásnak, praetoriumnak ill. castrumnak tekintették³⁰, ami természetszerű következménye a császárok imperatori ténykedésének, amely a tetrarchia korától különösen szembeötlővé vált. Nyilvánvaló tehát, hogy a palota központi részének /apsisos, egyhajós terem, perisztíliummal/ alaprajzi eredetét is a katonai építészetben kell keresnünk. Florescu³¹ mutatott rá, hogy a sarmizegetusai augustalis-palota alaprajza szoros kapcsolatban áll a castrumok principiumával: annak alaprajzi sajátosságait követi. Florescu megfigyelését tovább folytathatjuk. A principium-praetorium és a császári paloták, ill. a magasállású dignitáriusok palotái között is szoros kapcsolat észlelhető, akár az ideológiát, rendeltetést, akár az alaprajzot tekintjük. A castrumok parancsnoki épületének alaprajzi felépítése lényegében megegyezik a későantik paloták központi termeinek rendszerével. Az axialis felépítésű principium nagyobb részét két oldalán helyiségekkel körülvett oszlopos perisztílium foglalja el. Utána az épület teljes szélességében egy keresztfolyosó következik, melyből különféle rendeltetésű helyiségekbe nyílik a bejárat. E helyiségsor középső, gyakran apsisos, egyhajós kisméretű terme a szentély³³ szerepét tölti be. Itt őrzik a csapatjelvényeket³⁴ és a szentély a császárkultuszban is fontos szerepet játszik³⁵. Gyakran a császár szobrát is elhelyezték benne³⁶. Ezt az alaprajzi elrendezést a castrumok principiumainak nagyrésznél megfigyelhetjük. Így Valkenburgban³⁷, Burnumban³⁸, Račarban³⁹, Drobotaban⁴⁰, Niederbieberben⁴¹ stb. A principiumok oszlopos udvara a paloták perisztíli udvarának, a keresztahajó a paloták hosszú előcsarnokának, a szentély a paloták apsisos, egyhajós

reprezentációs termének építészetiileg és funkcióját tekintve is pontos megfelelője. /Megjegyzendő, hogy R. Felmann a forumok és a principiumok között is megállapította az építészeti kapcsolatot⁴²/. A principium-szentélyek területének megnövelését a paloták esetében a funkcionális szükségesség indokolta.

A tetrarchia korától az ilyenmódon átalakított principiumot a palotaépítészetben követendő példának tartották. Erre mutat a palmyrai un. Diocletianus-castrum alaprajza⁴³.

Tehát a későantik paloták központi épületrésze alaprajzukat tekintve az itáliai lakóház és a castrumok principiumának építészeti kölcsönhatásából jött létre. Tulajdonképpen inkább egy bizonyos megújuló hatásról lehet beszélni, miután a principium is végsősoron a perisztíliumos-tablinus lakóház típusából alakult ki. A típus kialakulása-kor a tetrarchia elején, az erősebb hatás az ideológiai okok miatt a katonai építészet felől következett be.

A központi palotaépület leglényegesebb helyisége a principiumok szentélyének az utóda, az egyhajós, bazilikális aula, amely a paloták szertartástermeként, reprezentációs termeként használták fel. Ez az aula az előzményeihez képest hosszabbá, nagyobb, jelentősebb méretűvé vált. A terem típus Sedlmayr I/A típusába tartozik⁴⁴. A terem hosszajós, a hajó hossza legalább kétszerese a szélességének, mindig apsisal záródó egyhajós terem. Méreteitől, magasságától függően a világítást egy vagy két ablaksor biztosítja⁴⁵. Az apsis padlója általában magasabb a hajó szintjénél. A bejáratot a hatalmi szimbólika értelmében három ajtó biztosítja, de legalább is a terem előcsarnoka három ajtónyílással, pillér vagy oszlopsorral nyílik⁴⁶. A reprezentációs terem típusnak egyik, alig vizsgált jellegzetessége, hogy az apsis átmérője megközelíti a hajó szélességét. A római épí-

tészetben oly előszeretettel alkalmazott apsis szimbólikus jelentését illetően csak Alföldi⁴⁷ és Treitinger⁴⁸ munkáira utalnék. Nagyon sok későantik ábrázolást ismerünk, ahol a császárt /vagy szentet/ ives fülke előtt, illetve fülkében ábrázolták. Jellegzetes példája ennek a ravennai S. Vitale Theodora császárnő ábrázolása, továbbá Justinianus-mozaikon is megfigyelhető, hogy a császárt és a kíséretét apsis előtt ábrázolták. Erre a mozaik felső szélén, a tetőszerkezetet ábrázoló gerendák elrendezése utalhat. Az apsis előtt való ábrázolással kapcsolatban áll az uralkodó és a magasállásúak háromosztású ivsorban történő ábrázolása⁵⁰, és a császári szimbólikába tartozó, a trónt borító kyborion⁵¹, mely a kozmokrátor-császár feje felett az égboltot jelképezi⁵².

A Veronai S. Stefano templom vizsgálata során E. Lehmann⁵³ figyelt fel a széles apsisu egyházi épületek típusára. Kutatásainak eredményeit és véleményét a kérdésről röviden a következőkben foglalhatjuk össze. Egyhajós, apsisos teremtemplomokat vizsgált Rómában, Milánóban, Comóban, Veronában; Itálián kívül Metzben, Kölnben, Trierben, Wienben, Savariában. Az alaprajzi típus véleménye szerint a IV. sz.-i császári székhelyek körül sűrűsödik. A rómvárosi constantinusi bazilikák típusa helyett a provinciákban Constantinus trieri palota-bazilikája alapján a IV. és V. sz.-ban az egyhajós, a földi uralkodót szolgáló reprezentációs terem típusát használták fel az "égi uralkodó", "Christus rex" lakhelyének kialakításakor. Ennek az egyhajós templomtípusnak véleménye szerint egyetlen előképe a trieri aula palatina⁵⁴. Tehát ez a reprezentációs terem típus a IV. sz. közepeztől keresztény templomként alkalmazva tovább folytatódik⁵⁵.

Lehmann elképzelésével legnagyobb mértékben nem értek egyet.

Jelentőségét elsősorban abban látom, hogy a trieri típusu reprezentációs teremformát összegyűjtve a császári palota-építészettel kapcsolatba hozta, ill. felfigyelve a széles apsisnyílás jelentőségére, ezt a csoportot Sedlmayr I./A típusából kiemelte.

Helyesen állapította meg, hogy Rómában ezzel a típusal nem építettek keresztény bazilikát. Az ilyen típusu Rómavárosi templomok eredetileg mind profán épületek voltak. A Ss.Cosma-Damiano bazilikát a vespasianusi és a Severusok alatt újból helyreállított levéltári épületből alakították át a VI.sz.-ban⁵⁶. A S.Andrea Catabarbara templom Junius Bassus bazilikájaként a IV.sz. elején épült és az V.sz. második harmadában vált templommá⁵⁷. A S.Balbina templom eredeti rendeltetése ismeretlen, építését Sedlmayr a 370-es évekre teszi⁵⁸. A S.Croce in Gerusalemme-t a IV.sz. közepén Helena császárnő palotájának, a Palatium Sessorianumnak egyik, talán fogadó terméből alakították át⁵⁹.

Azonban a Lehmann által felhozott többi itáliai templom véleményem szerint nem sorolható ebbe a típusba. A milánói Basilica Apostolorum⁶⁰ /a későbbi S.Nazarino, 382-ben épült/, amelyet Ambrosius építtetett, Lehmann szerint is lehetségesen kereszthajós bazilika⁶¹, és így nem ebbe a típusba tartozik. Azonban a szervesen a templom két oldalához kapcsolódó kereszthajó-szerű építmény miatt nem tartozhat ide az ugyancsak milánói S.Maria templom⁶² /később: S.Simpliciano/ sem. A szintén milánói S.Giovanni in Concha viszont a VII.sz. elején épült⁶³, másrészt csak az apsisfelületi végét ismerjük, így a másik két milánói templom mitájára a kereszthajó itt is feltételezhető. Hasonló a helyzet a comoi S.Abbondio és a veronai S.Stephano templomokkal is.

Italian kívül sem a metzi épület⁶⁴, sem a savariai

bazilika⁶⁵ eredetileg nem templomnak épült. A wieni apsisos terem⁶⁶ eredeti rendeltetését nem ismerjük. A Karoling-kori vagy későbbi hasonló típusok⁶⁷ /egyébként is mind kereszthajósak, ebben a viszonylatban nem tárgyalhatók/.

Láthatjuk tehát, hogy a Lehmann említett példák részben nem tartoznak a tárgyalt építészeti típusba, másrészt a fennmaradók viszont eredetileg nem az egyházi kultusz célját szolgálták. Megjegyzem, hogy Itáliából ismerünk még néhány ilyen egyhajós, széles apsisnyílású templomot, de ezek a VII.sz.-ban épültek⁶⁸, és így nem valószínű, hogy a földi uralkodó reprezentációs terem típusát tudatosan vették át. Az ekkor már templomként exisztáló Róma-városi tárgyalt bazilikáknak egyszerűen építészeti formáját követték.

Ez a terem típus azonban csak egy megkötéssel tartható reprezentációs rendeltetésűnek: ha megfelelően nagy méretekkel rendelkezik. Kisebb termek esetében viszont a terem szélességénél jóval keskenyebb apsis nem alkalmazható; így a kisebb termek esetében természetesen a széles apsisnyílás az általános.

Mindazonáltal lehetséges, hogy a milánói, Ambrosius által építtetett bazilikák tudatosan a földi uralkodó reprezentációs auláját utánozták, de Krisztus keresztjére emlékezve⁶⁹ kereszthajó-jellegű oldalépitményekkel bővítették ki. Ez a tudatos átvétel azonban csak a milánói, IV.sz.-i templomok esetében tételvezhető fel: Milánó székhelyjellege és a bazilikák pontosabban datálható korai megépítése miatt.

Nem lehet egyetérteni Lehmannnak azzal a véleményével sem, hogy a provinciák IV.sz.-i tárgyalt egyhajós bazilika típusa - akár profán, akár egyházi rendeltetésű volt - egyedül a trieri aula palatina rendszerét követte⁷⁰. A constantinusi erősen vitatott eredetű és összetevőjű kereszthajós ókeresztény bazilikák típusával⁷¹ szemben az egyhajós

reprezentációs terem előzményei sokkal jobban ismertek, problémamentesebbek, illetve kialakulása pontosabban nyomon követhető⁷². Alaprajzi formáját profán⁷³ és kultikus⁷⁴ épületekben már az első századtól egyaránt felhasználják, majd a IV.sz.-ra az atriumos lakóépületek tablinumának, és a principiumok szentélyének építészeti rendszerét profán és kultikus rendeltetését egyesítve az uralkodó és dignitáriusok reprezentációs termének végleges, lényegében variáns nélküli típusa fokozatosan kialakult. A terem szélességével majdnem egyező apsisnyílás, a félköríves fülkék, apsisok szimbólikus jelentésével és jelentőségével függ össze. Miután a trieri aula palatinának a constantinusi keresztény bazilikákkal szemben közvetlen előzményei vannak, a provinciák egyhajós, reprezentációs bazilikái a trieri épülettől függetlenül is létrejöhetnek. A trieri aula palatinát nem lehet úgy tekinteni, hogy Constantinus ebben az épületben állította az egyhajós, bazilikális típust az uralkodó reprezentációjának szolgálatába. Ennek feltételezésére elegendő bizonyítékkal nem rendelkezünk. A trieri aula építésének ideje vitás⁷⁵; lehetséges, hogy csak a IV.sz. II. felében épült. Nem tudjuk továbbá, hogy a tetrarchia uralkodói palotáiban ez a típus milyen szerepet játszott. Az augustusok és caesarok palotáinak alaprajzait akár a központokban, akár máshol alig ismerjük. A lemondott Diocletianus split-i palotájában a trónterem egy perisztíl udvar mögött helyezkedett el, centrális alaprajzzal⁷⁶. Feltehetőleg Galerius saloniki palotájának trónterme is centrális volt⁷⁷. De Milánó, Nikomedia, Sirmium palotáit egyáltalán nem ismerjük. Diocletianus palmyrai palotájában, a "castrumban" viszont megtalálható ez a típus. Kétségtelen azonban, hogy az egyhajós, széles apsisnyílású nagyméretű terem típusa a IV.sz.-ban csak profán / pontosabban: nem keresztény-kultikus/ ren-

deltetéssel épült, és hogy az állami, uralkodói reprezentáció céljait szolgálta. Így a szükséges ismereteink hiányában a trieri aula csak a IV. századi reprezentációs termek egyikének, de nem előképének tekinthető.

A IV. században a palotaépítészeti által monopolizált terem típusa mind alaprajzában, mind rendeltetésében keleten és nyugaton még századokon keresztül kontinuált. Itáliában és keleten a Piazza armerina villa IV.sz. végi bővítése⁷⁹ a ravennai un. Theoderik-palota, melynek építése talán már Honorius alatt megkezdődött⁸⁰, a Luka polaçei⁸¹ palota-bazilika, a ravennai exarchatusi palota⁸², és két konstantinápolyi apsisos palotaterem⁸³ képviselik ezt a típust. Közel áll hozzá a bolgár cárok pliskai trónterme⁸⁴ is. Nyugaton a Karoling-korban tűnik fel újra. Nagy Károly aacheni⁸⁵ és ingelheimi⁸⁶ tróntermei ebben a típusban épültek fel. Az aacheni aula regianál feltételezhetjük a trieri, metzi aulák⁸⁷, a ravennai paloták⁸⁸ előkép jellegét. Az aacheni aula építésénél a mellékapsisok alkalmazása miatt a római Basilica Constantini és Maxentii⁸⁹, III.Leo pápa lateráni trikliniumának⁹⁰ és a konstantinápolyi palota többapsisos szertartási termeinek utánzásra is szóba jöhet. Az apsis alkalmazása és szimbólikus jellege még az Ottok korában is kimutatható⁹¹.

Összefoglalva tehát: az egyhajós széles apsisnyílású terem típusát ókeresztény bazilikáknál nagyobb méret esetében a IV-V. században nem használták fel. Az ilyen alaprajzú épületek rendeltetésének megállapításánál tehát óvatosan kell eljárunk. Annyi biztosan megállapítható, hogy a típus eredetileg profán építményeknél fordul elő. A kérdéssel kapcsolatban Pannoniában még egy épületre szeretnék utalni, a fenékpusztai I.sz. bazilikára⁹², melyet ókeresztény templomnak tartanak⁹³. Az épület egyhajós, apsisos -noha nem széles apsisnyílású- terem, előtte perisztíl udvar. Az

épület alaprajzát azonban csak régi ásatás alapján ismerjük, hitelesítve nincsen. A perisztíliumot ókeresztény bazilikáknál vidékünkön /Noricum/⁹⁴ nem alkalmazták. Másrészt az erődön belül amúgyis van egy ókeresztény bazilika /II. számú/⁹⁵, így az I.számú bazilika keresztény kultuszhely-rendeltetését valószínűtlennek tartom, inkább reprezentációs teremnek tekinthető.

Tóth Endre

J e g y z e t e k

1. A tanulmány "A savariai un. Quirinus basilica" című, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 1970-ben megvédett doktori disszertáció egyik fejezete, amelyben csak egyes kiemelt szempontok alapján vizsgálom a kérdést. A témára -nagyobb területen vizsgálva- még visszatérek.
2. Vö.: Alföldi /1934/ 5.-; Alföldi /1935/; Treitinger /1956/; Sraub /1964/.
3. Kampers, F.: Rex et sacerdos, Hist. Jb. 45 /1925/ 510.- Alföldi /1934/ 31.-; Treitinger /1956/ 40.-, 49.-, 124.; Peterson, E.: Das Buch von den Engel /Leipzig 1935/; Smith /1956/ 52.-; Straub, J.: Heidnische Geschichtsapologetik in der christlichen Spätantike /Antiquitas 4. Bonn 1963/ 150.-, 162.
4. Vö.: Eisler, R.: Weltmantel und Himmelszeit I-II. /München 1910./; L'Orange, H.P.: Sol invictus imperator, Symbolae Osloensis 14 /1935/ 85.-; Alföldi /1934/ 60.-, 142.-; Dölger, Fr. J.: Antike und Christentum I. /Münster i. W. 1929/ 221.-; Treitinger /1956/ 118.-; 165.-; Straub /1963/ 150.-, 162.-; Straub /1964/ 129.-; Alföldi /1943/ 4.
5. Delehaye, H.: Sanctus /Anal. Boll. 28 /1909/ 169.-; Treitinger /1956/ 40.-; vö. még: CIL II 3143, 6278, 18, VIII. 8411, 8710, 9333, 10570; XIII. 6670.; Ambros.: PL XVI 443, 3; 606, 27; 661, 143; XVII 28, 7
6. Alföldi /1934/ 31.; Alföldi /1935/ 127.; Treitinger /1956/ 40.-; Smith /1954/ 52.-; L'Orange /1965/ 75.-; Dyggve, E.: Aula Sacra, Aula Sancta /Sprog- og Oldtid-forskning 239, København 1959/.
7. Cagiano de Azevedo /1959/ 4.-
8. Alföldi /1934/; /1935/, Treitinger /1956/.
9. Vö.: Ebersolt /1910./; Ostrogosky, G.-Stein E.: Byzan-

- tion 7 /1932/ 185.-; Grabar, A.: L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire de l'Orient /Publ. de la Faculté des Lettres de l'Univ. de Strasbourg 75. /Paris 1936/, Treitinger /1956/.
10. Corippus: In laudem Justini Augusti /MG AA XII:2./, Const.Porphyr: De ceremoniis aulae Byzantinae /Bonn 1829-1830/; Codinos: De officialibus palatii Constantinopolitani /Bonn 1839/.
 11. L'Orange, H.P.: Domus Aurea. Der Sonnenpalast /Serta Eitremiana 1942./; Crema /1959/ 316.; Ward-Perkins, I.: Nero's Golden House, Antiquity 30 /1956/ 209.-; Swoboda /1969/ 51.-.
 12. Szilágyi J.: Budapest Rég. 14 /1945/ 31.-
 13. Dyggve, E.: Le palais impérial de Thessalonique. Byzantion 27 /1952/ 418.-; Cagiano de Azevedo /1959/ 10.-; Swoboda /1969/ 303, 86. jegyzet.
 14. Doppelfeld /1956/; Swoboda /1969/ 294.
 15. Hauschild, Th.- Schlunk, H.: Madr.Mitt. 2 /1961/ 119.-; Hauschild, Th.: Die Grabungen in Centcelles, Arch.Anz. 1966. 91.
 16. Restle, M.: Emphesos, RBK I. 164-207.; Müller-Wiener, W.: Gnomon 32 /1966/ 724.-; Vettters, H.: Jb.f.ÖBG 15 /1966/ 278.-
 17. Sedlmayr /1958/ 21.
 18. Ghirardini /1916/; Thordemann /1966/; Swoboda /1969/ 297.
 19. Modrijan /1964/; Swoboda /1969/ 299.-
 20. Lugli /1963/, benne az addigi kutatás összefoglalásával. Vö.még: L'Orange, H.P.: Un sacrificio imperiale nei mosaici di Piazza Armerina /Arte in Europa. Scritti di storia dell'arte in onore di E.Arslan I. 101.-; L'Orange /1965/ 77.- Swoboda /1969/ 297.-

21. W.v.Massow: Die Basilica in Trier, 1948.; Reusch /1949/, /1949a./; /1955/; /1956/; Kempf-Reusch; Seston /1952-53/; Grenier /1958/ 541.-; Sedlmayr /1958/ 10.-; Deichmann /1966/; Cagiano de Azevedo /1959/ 7.-.
22. Gose, E.: Germania 39 /1961/ 204.-; Kempf-Reusch nr.145.
23. Talbot Rice, D.: The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report. Edinburgh 1958.
24. Vö.: Swoboda /1969/ 299.
25. St.Leu: Swoboda /1969/ 23, 11.kép.; Steinbüchel: Swoboda /1969/ 24., 15.kép.; Sirmione: Swoboda /1969/ 71, 35.kép. Nennig: Swoboda /1969/ 99., 47-48.kép. Spoonly Wood: Swoboda /1969/ 121, 62.kép.; Woodchester: Swoboda /1969/ 122, 64.kép.stb.
26. L'Orange /1965/ 70.
27. L'Orange /1965/ 73.-; Swoboda /1969/ 154.-
Diocletianus spliti és palmyrai palotáin kívül antiochiai palotájának alaprajza is a katonai táborok rendszerét követte: Downey, G.: Annales Arch. de Syrie 3 /1953/; Downey, G.: Antiochia, RBK I. 190.-; A castrum jellegű palotatípus egyes arab területeken tovább élt: vö.: Oelmann, F.: Zur Kenntnis der karolingischen und omajjadischen Spätantike, RM 38-39 /1923-24/ 226.-; Swoboda /1969/ 156.-
28. Alföldi /1935/ 127.-
29. Alföldi /1935/ 46.-
30. Alföldi /1935/ 46.-; L'Orange /1965/ 73.-
31. Florescu, R.: Sur le type architectonique du palais des augustales de Sarmizegetusa. VIe Conférence Int.d'Études Classiques des pays Socialistes

- /Sofia 1963/.
32. A principiumhoz vö. Fellmann /1957/
 33. Fellmann /1957/ 87.-; 153.-; 163.-; Alföldi /1935/ 96.-
 34. Fellmann /1957/ 153.-
 35. Alföldi /1935/ 96.-; Alföldi /1934/ 67.-; Fellmann /1957/ 87.-.
 36. Alföldi /1934/ 67.-; /1935/ 97.-.
 37. Fellmann /1957/ 108, 48.kép.
 38. Fellmann /1957/ 129. 53.kép.
 39. Florescu /1963/ 101, 3.kép.
 40. Florescu /1963/ 102. 4.kép.
 41. Crema /1959/ 740.kép.
 42. Fellmann /1957/ 156.-
 43. Fellmann /1957/ 145, 62.kép.; Crema /1959/ 818. kép.
 44. Sedlmayr /1958/ 8.
 45. Sedlmayr /1958/ 21.-
 46. Dyggve /1941/ 32.-; 37.-; Treitinger /1956/ 55.-
 47. Alföldi /1935/ 133.-
 48. Treitinger /1956/ 58.-
 49. Az apsis jelentéséhez vö.még: Delvoye, Ch.: RBK I. 246.-; Schneider, A.M.: RACHr. I.571-2.
 50. Vö. 46. jegyzetet.
 51. Alföldi /1935/ 127.-; Treitinger /1956/ 57.-
 52. Alföldi /1935/ 128.-; Treitinger /1956/ 57.-
 53. Lehmann /1962/
 54. Lehmann /1962/ 294.
 55. Lehmann /1962/ 288.
 56. Sedlmayr /1958/ 11, 17.; Deichmann /1966/ 335.
 57. Sedlmayr /1958/ 17.-; Lehmann /1962/ 288.; Nash /1962/ I. 190., 2121.kép.

58. Sedlmayr /1958/ 17.-; Lehmann /1962/ 288, 290.
59. Sedlmayr /1958/ 12.-; Lehmann /1962/ 288.; Nash /1962/ II. 384. A Palatium Sessorianum többi része még a VI.sz. elején is palotaépület volt, vö.: Excerpta Vales. /ed.J.Moreau, Bibl.Teubn. 1961., 69.: "... in palatio, quod appellatur Sessorium...".
60. Verzone /1950/; Arslan, E.: RACr 23-24 /1947-48/ 367.; Villa, E.: La "basilica Apostolorum" sulla via romana a Milano /Arte dell'primo millenio. Atti del II° Convegno lo studio dell'arte dell'alto medioevo, Viglonga 1950, 77.-; Krautheimer /1965/ 57.-
61. Lehmann /1962/ 288. Sedlmayr /1958/ és Deichmann /1966/ sem emliti a tárgyalt típusba tartozó épületek között.
62. Arslan, E.: RACr 23-24 /1947-48/ 367.-; Verzone /1950/; Sedlmayr /1958/ 20.; Lehmann /1962/ 288.; Traversi, G.: Architettura paleocristiana milanese /Milano 1964/ 111.-
63. Crema /1956/
64. Sedlmayr /1958/ 19.-; Oswald, Fr: Römische Basilica und ottonische Kirche St.Peter auf der Zitadelle in Metz. Frühmittelalterliche Stud. 1 /1967/ 156.-
65. Tóth, E.: Late Antique Imperial Palace at Savaria, Acta Arch.Hung., megjelenés alatt.
66. Oettinger, K.: Werden Wiens. /Wien 1951/ 12.; Noll /1954/ 78, 4.a-b képek.; Lehmann /1962/ 288.-.
67. Vö.: Lehmann /1962/: Dortmund, Soest, München-Gladbach.
68. Acervoli: S.Michaele; Barisano: S.Martino.Vö.:

Mazotti, M: Osservazioni sulle pievi di Sant'Arcangelo di Romagna e di Barisano dopo gli ultimi lavori scavi /XVI Corso di cultura sull'arte Ravennate e bizantina 1969, 287-302.

69. ILCV 1800 = ICVR II 162.; Villa, E.i.m. 77.-.Vö.még: Greg. Turon., hist. Franc. II., 16

70. Lehmann /1962/ 294.

71. Lemerle, P.: Rev. Arch. 33 /1949/ 167.-; Lemerle, P.: Bull. Ac. Roy. de Belg. 34 /1948/ 306.-; Seston /1949/; Ward-Perkins /1954/; Lang /1954/; Voekl, L.: RACr 30 /1954/ 99.-; Gerkan /1953/; Krautheimer /1965/ 1., 17.-. G.Egger: Jhefte d.ÖAI 63 /1956-58/ 120-132 és kritikája: Nussbaum, O.: Jb.f. Antike u. Christ. 2 /1959/ 146.-

Ugy látszik, hogy a principiumok alaprajzi típusa nemcsak a IV.sz.-i állami reprezentációs épületekre hatott, hanem az ókeresztény kultuszépületek egyik típusának is előképévé vált. Több más összetevő mellett ugyanis véleményem szerint a principiumok elrendezéséből fejlődött ki a Rómavárosi kereszthajós ókeresztény basilikák típusa is. Míg a paloták esetében a principium szentélyét növelték hatalmas méretűre, és így tették alkalmassá nagy tömeg befogadására; a principium többi része lényegében változatlan maradt; a kereszthajós ókeresztény basilikák esetében a principiumok szentélye változatlan méretű maradt, viszont a perisztíl udvart és a hozzá csatlakozó kereszthajót kisebb szélességűvé, a négzetesből téglalap alakúvá tették és befedték; továbbá a perisztílium oldalán húzódó helysorsort is oszlopsorrá ill. oldalhajóvá alakították át. A kereszthajós kons-

tantinuszi ókeresztény bazilikák típusának kialakításakor több más összetevő mellett, a principiumok játszottak tehát fontos, talán döntő szerepet. A kérdést külön tanulmányban részletesen fogom vizsgálni.

72. Vö.: Deichmann /1966/ 341.-

73. Fl. Róma, Domus Flavia /Crema /1959/ 317./; Auditorium Maecenatis /Nash /1962/ II.160./.

74. Róma, Sarapis templom /Crema /1959/ 682.kép.; Altbachtal, Jupiter templom /Crema /1959/ 488-489. kép./Vö.még Gros /1967/.

75. Reusch /1956/ 35.; Seston /1952-52/ 211.-; Grenier /1958/ 543.-; Cagiano de Azevedo /1956/ 6.-

76. Dyggve, E.: Nouvelles recherches au péristyle du palais de Diocletian á Split /Inst. Roman. Norvegiae, Acta ad Arch. et Artium Hist. pertinentia 1 /1962/ 1.-; Swoboda /1969/ 287, 49. jegyzet, 292.

77. Swoboda /1969/ 303, 86. jegyzet.

78. Vö. 43. jegyzetet.

79. Lugli /1963/ 49.-, 79-80.

80. Thordemann /1966/ 6. Az Exc. Vales.-ből tudjuk, hogy Theoderik palotát épített Veronaban /vö.: Thordemann /1965/, Ticinumban, de Ravennaban "palatius usque ad perfectum fecit, quem non dedicavit. portica circa palatium perfecit. /Exc. Vales. 71./

81. Swoboda /1969/ 285, 46. jegyzet.

82. Dyggve /1941/; Thordemann /1966/.

83. Talbot Rice /1958/; R. Naumann: Istanb. Mitt. 15 /1965/ 133.- Krautheimer, R.: Tortulae, RQ 30. Supplementheft, 195.-.

84. Swoboda /1969/ 305, 93. jegyzet.

85. Thordemann /1964/; Kempf-Reusch 164.-; Bandmann, G.: Die Vorbilder der Aachener Pfalzkapella, Karl der Grosse III, 424.-; Hugot, L.: Die Pfalz Karls des Grossen in Aachen. Karl der Grosse III. 534.-
86. Clemen, P.: Westd. Zt. 9 /1890/ 54.-; Ament, H.: Germania 46 /1968/ 291.-; E. Dyggve: Neue Gedanken über die Kaiserpfalz in Ingelheim. /Forsch. z. Kunstgeschichte u. christl. Arch. VII. Mainz 1966, 271.-
87. Sage, W.: Karl der Grosse III. 323.-; Kempf-Reusch 164.-.
88. Thordemann /1966/ 2.-
89. Thordemann /1964/ 178.-; /1965/ 23.-; Kempf-Reusch 164.-.
90. Lauer, Ph.: La Palais de Latran, Paris 1911.; Leclerq, H.: Latran, DACL VIII. 1588, Krautheimer /1965/ 253.; /1966/ 195.-.
91. Thordemann /1964/ 186.
92. Sági, K.: Acta Arch. Hung. 4 /1951/; Barkóczy L.: Acta Arch. Hung. 20 /1968/ 275, 1. kép.
93. Gosztonyi Gy.: Arch. Ért. 1944-45, 251.-
94. Vö. Noll /1954/
95. Vö. 92. jegyzet.

Rövidítésjegyzék

- Alföldi /1934/ Alföldi, A.: Ausgestaltung des monarchischen Zeremonielles am römischen Kaiserhofe, RM 49 /1934/ 1.-
- Alföldi /1935/ Alföldi, A.: Insignien und Tracht der römischen Kaiser, RM 50 /1935/ 1.-
- Alföldi /1942/ Alföldi, A.: A keresztény Konstantin és a pogány Róma. Olasz Szemle 1943; 1.
- Cagiano de Azevedo /1959/ Cagiano de Azevedo, M.: Admiranda palatia. I palazzi imperiali e le residenze tetrarciche. Boll. del Centro di Studi per la Storia dell'Architettura 14 /1959/ 3.-
- Deichmann /1966/ Deichmann, F.W.: Wandsysteme, BZ 59 /1966/ 334.-
- Crema /1956/ Crema, L.: Recenti scoperte nella chiesa milanese di S. Giovanni in Concha. Frühmitt. Kunst in der Alpenländer, Actes du VIe Congr. Int. pour l'étude du Haut Moyen Age, 1954. Olten-Lausanne 1956.
- Crema /1959/ Crema, L.: L'Architettura romana, Enciclopedia Classica, Ser. III. vol. XII. Torino 1959.
- Doppelfeld /1956/ Doppelfeld, O.: Römische Grossbauten unter dem Kölner Rathaus. Germania 34 /1956/ 83.-
- Dyggve /1941/ Dyggve, E.: Ravennatum Palatium

Sacrum. La basilica ipetrale per ceremonie. Studii sull'architettura del palazzi della tarda antichità. Det Kgl.Danske Videnskabernes Selskab, Arch. kunsthist.medd.III:2, Kobenhavn 1941.

Ebersolt /1910/ Ebersolt, J.: Le grand Palais de Constantinople et le Livre des Ceremonies. Paris 1910.

Fellmann /1957/ Fellmann, R.: Das Zentralgebäude der römischen Legionslager und Kastele, Jb.Ges.Pro Vindonissa /1957-1958/ 75.-

Gerkan /1953/ A.von Gerkan: Die profane und die kirchliche Basilika, RQ 48 /1953/ 129.-

Ghirardini /1916/ Ghirardini, G.: Gli scavi del Palazzo di Theodorico a Ravenna Mon.Ant. 24 /1916/ 737.-

Grenier /1958/ Grenier, A.: Manuel d'archeologie Gallo-Romain III. L'Architecture I.Paris 1958.

Kempf-Reusch Frühchristliche Zeugnisse im Einzugsgebiet von Rhein und Mosel. Hrsg.Th.K. Kempf-W. Reusch. Trier, 1965.

Krautheimer /1965/ Krautheimer, R.: Early Christian and Byzantine Architecture, 1965.

Lang /1954/ Lang, S.: The Origin of the Early Christian Basilica, RACr 30 /1954/ 185.-

Lugli /1963/ Lugli, G.: Contributo alla storia edilizia della villa romana di Piazza Armerina. Rivista dell'Instituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte, NS 11-12 /1963/ 28.-

Lehmann /1962/ E.Lehmann: Zum Typus von Santo Stefano in Verona. Stucchi e Mosaici alto medioevali. Atti dell'VIII Congresso di Studi sull'arte alto Medioevo I. Milano 1962. 287.-

L'Orange /1965/ L'Orange, H.P.: Art Forms and Civic Life in the Late Roman Empire. Princeton 1965.

Modrijan /1964/ Modrijan, W.: Der römische Landsitz von Löffelbach. Graz 1964.

Nash /1962/ Nash, E.: Bildlexikon zur Topographie des antiken Rom, I-II. Tübingen 1962.

Reusch /1949/ Reusch, W.: Die spätantike Aula in der Belgica Prima, Tr. Ztschrift 18 /1949/ 194.-

Reusch /1949a/ Reusch, W.: Die Aussengalerien der sogenannten Basilika in Trier. Tr.Ztschrift 18 /1949/ 170.-

Reusch /1955/ Reusch, W.: Die Aula Palatina in Trier. Germania 33 /1955/ 180.-

Reusch /1956/ Reusch, W.: Die kaiserliche Palastaula in Trier /Trier

- 1956/
Sedlmayr /1958/ Sedlmayr, H.: Spätantike Wand-
systeme. Sitzungsber. d. Bayerischen
Akad. der Wiss. phil.-
hist. Klasse 1958 H. 7.
Seston /1949/ Seston, M.W.: Le culte imperi-
al, le culte des morts et les
origines de la basilique la-
tine chrétienne, REL 27 /1949/
82.-
Seston /1952-53/ Seston, M.W.: La basilique de
Trèves dans la tradition litte-
raire. Bull. de la Soc. Nat.
des Antiqu. de France 1952-
53.
Smith /1928/ Smith, B.: Architectural Sym-
bolism of Imperial Roma.
Princeton Monogr. in Art and
Arch. XXX. Princeton 1956.
Straub /1964/ Straub, J.A.: Vom Herrscheri-
deal in der spätantike.
Stuttgart 1964.
Swoboda /1969/ Swoboda, K.: Römische und ro-
manische Paläste. Wien-Köln-
Graz, 1969³.
Thordemann /1964/ Thordemann, B.: Die karolin-
gische Palastanlage zu Aachen.
AA 35 /1964/ 171.-
Thordemann /1965/ Thordemann, B.: Ein Siegel und
ein Palast Dona Numismatica
W. Häwernick zur 23 Jan. 1965
dargebracht. Hamburg 1965.
19.-

- Thordemann /1966/ Thordemann, B.: Was wissen wir
von den Palästen zu Ravenna?
AA 37 /1966/ 1.-
Treitinger /1956/ Treitinger, O.: Die oströmische
Kaiser und Reichsidee ihrer
Gestaltung im höfischen Zere-
moniell. Darsmadt 1956.
Verzone /1950/ Verzone, P.: La chiesa cimeteri-
ali cristiane a struttura multi-
pilice nell'Italia settentrio-
nale. Arte del Primo Millennio.
Atti del IIIe Convegno per lo
studio del l'arte dell'alto
medio evo. Viglonga 1950.
Ward-Perkins /1954/ Ward-Perkins, J.B.: Constantine
and the origines of the Chris-
tian Basilica. Papers of the
British School at Roma 22
/1954/ 69.-

/Excerpt/

The study contains comments relating to the emergence of late-antique single-naved, longitudinal representation halls and to the characteristic features of their ground-plan. The ceremonial hall under discussion belongs to Sedlmayr Type I./A; it is a wide, single-naved hall with an apsis the opening of which is nearly as wide as the nave; generally but not in every case with a long and narrow open hall and a peristyle quadrangle before it. This open hall is in many cases longer than the basilican hall thus permitting the entrance into the adjacent halls. Similarly, the peristyle is wider and longer than the basilica. /Ravenna: Theodorik's palace; Löffelbach; Piazza Armerina, Trier: Aula Palatina, Konz, The Imperial Palace in Constantinople, etc./ The roots of this type go back to the Italian living-houses with atrium; at the very end of the 3rd century, however, another influence can be proved as well; moreover, this influence can be considered as primary. From the time of tetrarchy the effect of militarization was making itself felt in every field of life, similarly in the field of imperial architecture all the more promoted by the strict rules of ritual. The influence of military architecture is quite obvious in the architecture of imperial palaces /Split: Diocletian Palace, etc./ thus the origin of the ceremony hall and the parts of building connected to it can be sought in military architecture as well. In my opinion there is a close connection between the ground plan design of the praetorium-principium and that of the palaces of the imperial or the dignitaries. The major part of the axial

principium is occupied by the columned peristyle surrounded by rooms on its two sides. It is followed by a transept in the full width of the building giving access to rooms with different functions. In the very middle of this row of rooms the small, single-naved hall often with an apsis performs the function of a sanctuary. This arrangement of ground plan can be observed in most of the principiums of castrums /Valkenburg, Burnum, Drobera, Niederbieber, etc./ The columned quadrangle of the principiums is both from the point of view of function and architecture an equivalent of the peristyle quadrangle of the palaces, similarly, the transept serves the purpose of the long portico of the palaces; and the sanctuary corresponds to the single-naved ceremony hall of palaces. In the case of palaces the extension of the area of principium-sanctuaries was justified by functional necessity. Thus, the central parts and the arrangement of the ground plan in the case of late-antique palaces emerged as a result of the interrelation between the Italian living-houses and the principiums of castrums. At the time of the development of this type, i.e.: at the beginning of tetrarchy the stronger - and deliberate - influence was exerted by military architecture.

Later on we shall come back to the study of the connections between the principiums and the Constantine basilicas of Rome with a transept. At the design of these basilicas with transept the characteristic features concerning the ground plan of principiums played an important if not fundamental role.

A characteristic feature of the ceremonial hall of the palaces is that they end with an apsis the opening of which is only a little smaller than the hall. This type of hall was examined by E. Lehmann. /Zum Typus von Santo Stefano in Verona. Atti dell'VIII. Congr. di Studi sull'arte alto Medioevo I. Milano 1962., 287.p./. Contrary to the opinion of Lehmann it can be ascertained that this single-naved type of hall with its wide apsis was originally used only for secular buildings. In the course of the 4th and 5th centuries A.D. this type was not used for building Christian basilicas. Neither is it possible to agree with Lehmann's statement according to which the 4th-century single-naved halls of the provinces follow exclusively the Aura Palatina of Trier. The Aula of Trier can not be considered as if it was in this building where Constantine put the single-naved basilica type into the service of the imperial's representation. This aula can only be considered as one of the 4th-century ceremony-halls but not as their archetype.

Endre Tóth

Les monuments byzantines en Hongrie

- Deux conférences tenues à Ravenne en 1969, 3:20-21, au Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina -

I.

La période des grandes migrations en Hongrie et relation byzantine.

En me préparant à mes deux conférences, après avoir écrit le résumé de celles-ci, j'ai dû procéder à certains changements dans le classement des deux conférences, car j'en suis arrivé pendant le travail, à une reconnaissance nouvelle qui semble être importante et que je voudrais vous publier ici, comme appendice de ma conférence no. II.

Ainsi la conférence d'aujourd'hui s'élargit, car elle comprend outre les relations chrétiennes, d'autres relations de Byzance et du bassin des Carpates de l'époque de la migration des peuples. J'assemble alors mes deux conférences mentionnées. Demain après la présentation des émaux byzantins en Hongrie et des sculptures d'ivoire /dont nous attendons les détails des deux conférences de notre collègue A. Lipinsky/, je soulèverai plusieurs questions qui voiraient le jour pour la première fois ici et je met pour la première fois à sa discussion. Ce seraient par exemple les suppositions par rapport aux fond d'or des émaux byzantins, mais surtout des nouvelles faits en ce qui concerne l'expansion des symboles impériaux byzantines sur les steppes.

Ce qui rend mon thème intéressant et digne d'être étudié n'est pas le fait des trouvailles de l'époque des grandes migrations et de l'époque avare, car nous en connaissons beaucoup et parmi celles-ci nous n'en trouvons que quelques unes de valeur du point de vue artistique. Ce qui est plus intéressant, c'est qu'à l'aide de ces